

Prínos profesora Jozefa Martinku do historickej geografie na Slovensku

Ladislav TAJTÁK

V súčasnej odbornej literatúre sa profesorovi J. Martinkovi dostalo zaslúžené pomenovanie „nestor slovenskej geografie“. V našom krátkom príspevku chceme podať prehľad jeho prínosu v oblasti vedecko-publikačnej, kultúrno-osvetovej a spoločenskej počas jeho pôsobenia v Košiciach a Bratislave. Patrí medzi prvých, ktorí na budapeštianskej univerzite ako vedeckú disciplínu študovali geografiu a prírodopis. Jeho hlboký záujem o vedeckú prácu sa prejavil pri napísaní rigorózneho práce o Prievidzkej kotline, za ktorú získal r. 1916 doktorát. Nedostal sa na učiteľské miesto na Slovensku (vieme prečo), ale vo Veľkom Bečkeru (dnes Zrenjanin vo Vojvodine, pozn. red.), v dnešnom Srbsku. Po vzniku Československa ako uvedomelý Slovák sa hlásil do jeho služieb a dostal miesto profesora spočiatku na gymnáziu, potom trvale na štátnej reálke, na ktorej pôsobil od r. 1920 do r. 1938. V neskorších rokoch bol som tu jeho žiakom. Košice v tom období boli duchovne pomad'arčené, nebolo tu už ani jedného inteligenta, ktorý by sa bol hlásil za Slováka a pôsobil vo verejnom živote. V takej situácii na slovenského vzdelanca čakali mnohé

úlohy, ale aj aktívna národná činnosť. Prof. J. Martinka bol nielen vynikajúcim pedagógom, ale aj mnohostranným a aktívnym členom viacerých vedeckých, odborných, kultúrnych a spoločenských spolkov, v rámci ktorých pôsobil nielen svojou odbornou profesiou, ale v dobovom význame aj národne uvedomelými prejavmi a činnosťou. Bol členom a potom i predsedom Prírodovedného klubu v Košiciach, predsedom Spolku profesorov Slovákov a redaktorom jeho Sborníka, predsedom Miestneho odboru Matice slovenskej, aj členom Ústredného výboru a Muzeálnej slovenskej spoločnosti v Martine. Bohatá bola aj jeho verejná činnosť v rôznych spolkoch a komisiách, ale najmä v oblasti prednáškovej činnosti. V rokoch 1927 – 1938 v Československom rozhlase odprednášal okolo 200 príspevkov zo staršej a novej histórie a geografie Slovenska. Viedol aj rečovú poradňu a zaslúžil sa aj o rozvoj slovenského múzejníctva a kultúrnych organizácií v Košiciach. Ani pri týchto aktivitách nebol vyčerpaný aby sa nezaujímal o vedecký výskum. Po okupácii Košíc pôsobil ako profesor na gymnáziu v Bratislave a po r. 1945 pôsobil na Povereníctve školstva, r. 1947 bol menovaný za riadneho profesora geografie a od r. 1951 sa stal vedeckým pracovníkom Geografického ústavu SAV v Bratislave. Roku 1946 stal sa zakladajúcim členom Slovenskej geografickej spoločnosti a neskôr za zásluhy o rozvoj geografie, bol na zjazde slovenských geografov v Banskej Bystrici r. 1970 zvolený za čestného člena Slovenskej geografickej spoločnosti.

Jeho výskum a publikačnú činnosť môžeme rozdeliť do obdobia v rámci jeho pôsobenia v Košiciach a potom Bratislave. Prvé publikované príspevky boli s témou o antropológii Slovákov. Neskôr sa sústredil na odhaľovanie slovenského pôvodu uhorských vedcov, akým bol ornitológ Dobromír Petián pôvodne evanjelický kňaz, ktorý neskôr stal sa pracovníkom Uhorského národného múzea. Na slovenský pôvod poukázal aj u Andreja Wolneho, piaristu, neskôr profesora zaoberajúceho sa botanikou a mineralógiou, ktorý publikoval viacero vedeckých prác. Vedeckú a organizátorskú činnosť vyzdvihol v príspevku o Samuelovi Tešedíkovi ako reformátorovi hospodárskeho školstva. Prírodovedné štúdium zanechalo u neho záujem o otázky pôvodných názvov záhradných rastlín, najmä o šafrane, o lipe ako národnom strome Slovákov. Slovensko bolo bohaté na dravé vtáctvo a rôzne

druhy rýb, čo ho viedlo k spracovaniu štúdie o slovenskom sokoliarstve a rybárstve, o ktorom podal dejinný obraz s prihliadnutím na jazykové príslovia a porekadlá. Drevo zohrávalo veľkú úlohu v živote slovenského ľudu. Tejto téme venoval štúdiu o slovenskom drotárstve, pod čím rozumel rôzne remeslá na spracovanie dreva. Je preňho charakteristické, že pri výskume týchto tém vychádzal z historických poznatkov, čím im dával viacstranný pohľad na ich význam a poslanie.

Prof. J. Martinka za svojho pobytu prilnul ku Košiciam, o čom svedčia aj jeho výskumné a publikované práce zamerané na mesto aj jeho okolie. Menšie príspevky sú venované archeologickým vykopávkam, na základe ktorých dospel k názoru, že Košice boli obývané už v neolite. Stručný popis podal o teplici (terme) pri Nižnej Myšli s ľudovým názvom „cepla voda pri koscelku“. Väčšiu pozornosť venoval otázke pôvodu mena Košíc s prihliadnutím na výsledky názorov starších autorov. Vychádzajúc z geografického charakteru chotára osady, ktorý označil ako močaristý, dospel k hypotéze, že jeho rastlinno-zemepisné podmienky dovoľujú predpokladať, že rozmnožená trsnatá rastlina „košica“ dala aj meno najstaršej osade. Pri veľmi hypotetickej úvahe ako kriticky uvažujúci vedec ale uviedol, že jestvujú aj iné názory, ktoré odvodzujú pomenovanie osady od osobného mena. Uvádza k tomu aj príklady, že v Čechách majú pod týmto pomenovaním dvoje Košíc a jedno v Poľsku. Domnievame sa, že v tejto otvorenej otázke sa jednoznačne vyjadril významný jazykovedec J. Stanislav v diele Slovenský juh, keď konštatoval, že Košice majú pôvod svojho pomenovania od osobného mena Koš – Koša, čo podporil aj historik B. Varsik a O. R. Halaga. Historicko-geografické pamätihodnosti priťahoval záujem J. Martinku aj pri lokalite Hradová nad Košicami, pričom zdôraznil, že bez znalosti Hradovej nemožno doceniť ani význam mesta. Záujem o túto otázku prejavil publikovaním rozsiahlej štúdie o hrade Sokol nad Košicami. Tejto téme v nedávnej minulosti venovali pozornosť aj historici B. Varsik a najmä O. R. Halaga, ktorý vo svojej monografii o dejinách Košíc na základe archívnych listín hodnotil aj výsledky J. Martinkových záverov s tým, že jeho názory o totožnosti hradu Sokol s hradom pri Košiciach nemajú opodstatnenie, lebo hrad a dedina Sokol ležia mimo Košíc smerom cesty Kostolany – Sokol. Treba povedať, že v interpretácii týchto otázok J. Martinka sa dopustil omylu. K tejto téme preštudoval archívny materiál a staršiu dobovú literatúru, ale neurobil archeologický prieskum zbúraného hradu Sokol pri dedine Sokol, aký uskutočnil na Hradovej. Nedávno výskum hradu Sokol previedli archeológovia.

V rámci hydrografického výskumu J. Martinka sa zaoberal aj otázkou hydrografie východného Slovenska. V úvodnej časti svojho príspevku pripomína, že stav nevyrovnanosti východného regiónu k západnému je v neblahom dedičstve, v ktorom negatívnu úlohu zdôvodnil geografickými a hydrogeografickými príčinami. K tomu možno dodať, že ide tu predovšetkým o polohu prejavujúcu sa najmä v období nástupu kapitalizmu, kedy východné Slovensko bol obkľúčené najzaostalejšími oblasťami habsburskej monarchie a Uhorska. Naproti tomu západné Slovensko v období nástupu priemyselnej revolúcie dostalo sa do jeho najvyspelejších oblastí. To sa prejavuje dodnes.

V štúdiu podal prehľad riečnej sústavy, ktorú rozdelil na bodrožskú a slanskú. Živelný stav ich tokov spôsobil podľa neho negatívne následky pre región. Poukázal tiež na hospodárske využitie riek v minulosti a postupné zamočarovanie jednotlivých oblastí a úpadok splavnosti východoslovenských riek pre nedostatočnú reguláciu riečnej sústavy, ktorá prispievala k hospodárskemu zaostávaniu východného Slovenska. Vyslovil tiež názor, že odstránením týchto negatívnych javov východný región rýchlejšie bude doháňať západné časti republiky. Upozornil, že latinsko-maďarské a nemecké názvy tunajších riek sú len hláskoslovne pretvorené názvy slovenského znenia. Podobne sa vyslovil, že názov Beskyd a Vihorlat majú slovanský pôvod. Prof. J. Martinka venoval pozornosť aj otázke morfológických typov slovenských osád z hľadiska ich rôznorodosti v historickom vývine. Podľa neho osady na Slovensku možno rozdeliť podľa polohy, šírky, veku a práv. Najjednoduchší z typov podľa neho je jednodomový, ďalší roztratenejší, ale najpočetnejším ulicový typ. Zhrňujúc dospel k záveru, že slovenské dediny sú typu jednodomového, dvorového, roztrateného, krdľovitého a ulicového. Podľa neho slovenská krajina zo stanoviska osadového má svoju osobitosť.

Vedeckú pozornosť J. Martinku zaujala stredoveká pohraničná hrádza pod dobovým názvom čerz. Ide asi o 150 kilometrov hrádze od Dunaja po Tisu vybudovanú po príchode našich predkov do Karpatkej kotliny. Niet písomných prameňov, kto a kedy túto hrádzu vybudoval. Vylučovacou metódou

J. Martinka skúmal, ktoré staršie etniká sa v tomto priestore usadili a vymieňali a mohli postaviť hrádzu a proti komu. Podrobnejším kritickým skúmaním dospel k názoru, že kočovné výbojné etniká, ako bolo Húni, Avari a neskôr aj starí Maďari boli na svojich koňoch neustále v pohybe, čo bola ich bojovná, taktická a vojenská prednosť. Na základe takých úvah dospel k názoru, že takéto obranné hrádze, valy, stavali roľníctvom sa zaoberajúce etniká a národy. Dodávame, že svedčí o tom čínsky múr. Na základe takýchto úvah dospel k záveru, že toto obranné dielo stavali naši predkovia, ktorých už nazýva Slovákmi. Pravda, je to ešte otvorená otázka. Svoju hypotézu dokazoval aj tým, že maďarské pomenovanie hrádze csörszárók má svoj slovenský koreň vo význame vryť – vrezať a že slovo čerz znamená vyčerchovanú priekopu.

Možno konštatovať, že vyústením jeho teoreticko-metodologických postupov bolo spracovanie témy o historickej geografii s prihliadnutím na práce a názory inonárodných historických geografov. Hneď v úvode v štúdiu konštatoval, že historická geografia je postavená na týchto základoch: prírodnom prostredí, ľudskej spoločnosti v jej stálej premene a sústave výskumov a na poznatkoch o vzájomných príčinných vzťahoch prírody a spoločnosti v priestore podľa krajov a období. Rozdiel robí medzi geografiou prítomnosti a geografiou minulosti. Výskumným predmetom historickej geografie podľa neho je prírodné a spoločenské prostredie a jej cieľom je poznanie bývalého a v pozostatkoch ešte čiastočne zachovaného geografického prostredia. V tejto súvislosti pozornosť venoval aj otázkam historickej geografie na západe. O jej postavení a úrovni konštatoval, že sú mnohostranne rozvinuté. Ako vysokoškolský učiteľ sústredil sa na regionálne historicko-geografické témy. Takou témou je príspevok o historicko-geografických črtách Žitného ostrova. Vychádzal pritom z údaju o najstaršej zmienke z r. 1209 pod menom Chollokuz – dnes maďarsky Csallóköz ako medzriečie. Pôvod maďarského pomenovanie J. Martinka interpretuje z toponomastiky. Podľa neho maďarské pomenovanie má pôvod zo slova čól-hať, čo znamená zákrutu, v súčasnosti meander. Je toho názoru, že pomenovanie čolov znamená „zátočový tok“. Koreň pomenovania má slovanský pôvod a v rôznych pomenovaniach sa nachádza aj v Čechách ako napr. Čáslav. Slovenské pomenovanie Žitný ostrov má podľa rieky Žitava a názov Žitný ostrov vyslovuje jeho skutočné geografické postavenie. Početné slovenské miestne názvy svedčia o tom, že tu bola slovenská základná vrstva obyvateľstva. Podľa J. Stanislava pomenovanie Čalovo je miestny názov, ktorý prešiel aj na pomenovanie obce. V príspevku je podaný stručný prehľad hospodárskeho využitia Žitného ostrova v historickom vývine. Ďalšou prácou na túto tematiku je téma historická geografia Trávnice. Ako J. Martinka píše, vybral si túto tému preto, že sa k nej zachovali údaje viac ako tisícročného obdobia. V štúdiu sa ale sústredil iba na úzky zvyšok vývoja od základnej výroby a pri tvorbe polí pod Trávnicom. V úvodnej časti je podaný geografický obraz o prírodných pomeroch a osobitne vývoj tejto oblasti pod vplyvom kultúry od najstarších čias a obsadení týchto oblastí Slovákmi. V tejto súvislosti poukázal na to, že názov Trávnice má slovenský pôvod od „trebit“. Zdôraznil aj vplyv kláštorov a hradov na hospodársky a kultúrny rozvoj oblastí. Možno povedať, že štúdiu je príkladom na skĺbenie historickej reality s geografickými pomermi a podmienkami. K práci uviedol početnú literatúru.

Prof. J. Martinka spracoval aj životopisy niektorých vedeckých pracovníkov a dejateľov slovenského pôvodu zaoberajúcimi sa geografickým výskumom, ako bol M. Bel, M. Korabinský, S. Mikovíny, L. Bartolomeides. Samuela Mikovínyho predstavil ako priekopníka slovenskej vedy a techniky v 18. storočí. Vyzdvihol jeho všestrannosť, ktorá sa prejavila v tvorbe merírytín miest na Slovensku a Uhorsku, v kartografii na úrovni vedeckých poznatkov európskej vedy a na tvorbu topografických máp. O jeho vedeckej činnosti a úrovni svedčí, že bol zvolený za člena Pruskej vedeckej akadémie v Berlíne. O živote a diele L. Bartolomeidesa vydal monografickú prácu a vysoko zhodnotil jeho dielo z hľadiska geografického poznávania regiónu, a že vydal prvú učebnicu zemepisov v reči ľudu zrozumiteľnej. O J. M. Korabinskom ako o prešovskom rodákovi napísal, že bol priekopníkom v učiteľstve pri zakladaní škôl nového typu, významným geografom, kartografom, novinárom a vydavateľom.

Historicko-geografickou metódou je prehľadne a s vysokou odbornosťou spracovaná kratšia štúdia o geografickom poznávaní Slovenska od najstarších čias. Môžeme konštatovať, že zánikom Veľkej Moravy a začlenením Slovenska do Uhorského štátu zanikli o ňom správy kronikárov a dobových historikov. J. Martinka poukázal na to, že prispelo k tomu aj to, že Slovensko neležalo na križovatke

kontinentálnych ciest. Vyjadril sa o tom, že najstaršie poznatky o Slovensku majú mýtický charakter, ale že také majú aj známe staroveké národy. Vyšším stupňom poznávania Slovenska sa prejavovalo v epickej rozprávej geografii a že takou bola aj Herodotova história. Príkladom takého stupňa geografického poznávania Slovenska boli podľa neho notície M. Belu pod názvom Historicko-geografická znalosť nového Uhorska. Neskôr takými prácami boli aj historicko-geografické a štatistické výsledky výskumu L. Bartolomeidesa, čo Martinka považuje za nástup k novému spracovaniu geografických poznatkov. Prínosom boli i cestopisné a objaviteľské geografické poznávania. V 20. storočí za najvýznamnejšiu samostatnú prácu venovanú len Slovensku považoval J. Hromádkov Všeobecný zemepis Slovenska.

Z príležitosti osláv 30. výročia založenia Univerzity Komenského v Bratislave J. Martinka napísal, že Slováci konečne mohli počúvať prednášky o vede vo svojej rodnej reči. Využil túto príležitosť na stručný výklad o tom, ako na bývalých vyšších školách na Slovensku sa podávali vedomosti o slovenskej zemi a slovenskom ľude v geografickej tvorbe. Podal krátky prehľad významných predstaviteľov vedy, ktorí vo svojich prácach vykresľovali obraz o Slovensku, o živote ľudu a kultúre.

Zhrňujeme: Prof. Jozef Martinka sa výrazne zaslúžil o rozvoj slovenskej geografie a osobitne slovenskej historickej geografie. Na prejav úcty k jeho celoživotnému dielu Ústav geografie na Prírodovedeckej fakulte Univerzity P.J. Šafárika v Košiciach navrhujem, aby mu bola odhalená pamätná tabuľa v budove bývalej štátnej reálky dnes gymnázia na Poštovej ulici v Košiciach.

Literatúra

- HALAGA, O.R., 1992: Počiatky Košíc a zrod metropoly. Košice.
- JURKOVIČ, M., 1963: Dr. Jozef Martinka k sedemdesiatinám 1893-1963. Zborník Východoslovenského múzea.
- LAMIOVÁ – SCHMIEDLOVÁ, M. 1963: Príspevok k otázke hradu Sokol. Archeologické rozhledy.
- LUKNIŠ, M., 1973: K osemdesiatke Dr. Joža Martinku. Geografický časopis, XXV.
- MARTINKA, J., 1922: Príspevky k antropológii Slovákov. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1923: Antropologický typ Slovákov. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1923: Dobromír Petian a vtákoveda. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1925: Ondro Wolny, slovenský botanik. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1925: Z minulosti vysokej školy technickej v B. Štiavnici. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1926: Slovenské drvotárstvo. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1927: Košice, osadový vývoj mesta. Sborník IX. Sjazdu ESČ.
- MARTINKA, J., 1927: Morfológické typy slovenských osád. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1927: S. Tessedik, zakladateľ prvej priemyselnej školy. Sborník Spolku profesorov Slovákov.
- MARTINKA, J., 1927: Sokoliarstvo na Slovensku. Slovenské pohľady.
- MARTINKA, J., 1928: Blatá pod Vihorlatom. Almanach Matice slov. v Košiciach.
- MARTINKA, J., 1928: Slovenské šafránice. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1928: Lepé lipy Slovenska. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1929: Seizmologický katalog Slovenska. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1930: Slovenské rybárstvo. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1931: Hrad Sokola nad Košicami. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1931: Meno Košíc. Slovenské pohľady.
- MARTINKA, J., 1932: Prírodohistorické heslá Slovenského náučného slovníka, 3 zväzok.
- MARTINKA, J., 1933: Prehľad mineralogicko-geologickej činnosti na východnom Slovensku. Sborník Prírodovedeckého klubu v Košiciach.
- MARTINKA, J., 1933: Prírodovedecké a zemepisné heslá v Zovrubnom slovníku maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský.
- MARTINKA, J., 1933: Terma pri Nižnej Myšli. Sborník Prírodovedeckého klubu v Košiciach.

- MARTINKA, J., 1934: Osadopisné príspevky (Dýmeče, ortoviská, trníky). Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1934: Samuel Mikovíny, priekopník slovenskej vedy a techniky v 18.storočí Naša veda, Bratislava.
- MARTINKA, J., 1934: Slovenské týny. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1936: Kamenná sekerka zpod Bankova. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti.
- MARTINKA, J., 1937: Hradová nad Košicami (geológia s mapkou). Sborník Prírodovedeckého klubu v Košiciach.
- MARTINKA, J., 1941: Pôvod a význam rieky Hornád. Linguistica Slovaca.
- MARTINKA, J., 1946: Pohraničná hrádza – čers – dávných Slovákov. Historický sborník Matice slovenskej.
- MARTINKA, J., 1955: Jubilejná spomienka geografickej tvorby na vysokých školách, Geografický časopis, VII.
- MARTINKA, J., 1955: Ladislav Bartolomeides (1757-1825). Geografický časopis, VII.
- MARTINKA, J., 1956: Hydrogeografické črty Žitného ostrova. Geografický časopis VIII.
- MARTINKA, J., 1956: Ladislav Bartolomeides, vlastivedný priekopník. Martin.
- MARTINKA, J., 1959: Z historickej hydrografie východného Slovenska. Geografický časopis, X.
- MARTINKA, J., 1962: Ján Matej Korabinský. Nové obzory.
- MARTINKA, J., 1963: Historická geografia. Acta GGUC, Geografia 3.
- MARTINKA, J., 1965: Geografické poznávanie Slovenska. Geografický časopis.
- STANISLAV, J., 2004: Slovenský juh v stredoveku 2, Bratislava.

The Contribution of the Professor Jozef Martinka to Historical Geography in Slovakia

Ladislav TAJTÁK

***Summary:** Professor Martinka belongs to the main characters of the modern geography in Slovakia. He studied geography and natural science in Budapest where he also defended his doctoral thesis. After the establishment of Czechoslovakia, since 1920, he had been concerned with research and publication activity focusing on geographical phenomena of the Košice City surroundings and eastern Slovakia in general. He was involved in many academic and cultural societies and institutions. Later on, he was awarded the Professor degree in geography and became a researcher of the Geographical institute of the Slovak Academy of Sciences. Prof. Martinka published a special book on theoretical-methodological issues of geography. His research was generally oriented to Slovak settlement, anthropology, botanic and historical evolution of the Slovak geography which he published in many papers and monographies at home as well as abroad.*

Adresa autora:

prof. PhDr. Ladislav Tajták, CSc.
Ústav geografie, Prírodovedecká fakulta
Univerzita P.J. Šafárika
Jesenná 5, 040 01 Košice
ug@upjs.sk